

Ю.В. Буйнов

## ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ТА ОБРЯД ПЛЕМЕН БОНДАРИХИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

*Статтю присвячено узагальнювальній характеристиці поховальних пам'яток бондарихинської культури та виділенню характерних рис поховального обряду її носіїв. Розглянуто питання про походження та етнічну належність бондарихинських племен.*

Більшість дослідників вважає, що бондарихинська культура постала на основі мар'янівської культури доби середньої бронзи і разом з нею репрезентує фінно-угорську лінію розвитку давнього населення України (Ильинская 1961, с. 38—45; Березанская 1982, с. 46, 203—205). Цей висновок було зроблено переважно на підставі аналізу керамічного комплексу поселень мар'янівського, малобудківського та бондарихинського типів. Проте існують й інші думки щодо походження та етнічної атрибуції бондарихинської культури. Наприклад, Б.М. Граков висунув гіпотезу про генетичний зв'язок між бондарихинською і позняківською культурами (Граков 1977, с. 199). Спробу докладніше обґрунтувати це припущення зробив у своїй кандидатській дисертації С.І. Воловик, але він не відмовився від ідеї про фінно-угорську належність самої бондарихинської культури (Воловик 1996, с. 23—32). М.І. Артамонов, М. Гімбутас та Б.О. Рыбаков розв'язуючи проблему етносу бондарихинських племен пішли іншим шляхом. Вони повністю підтримали гіпотезу В.А. Іллінської про походження юхнівської культури від бондарихинської. Перша з них, як відомо, безперечно пов'язується з південно-східною групою прабалтських народів раннього залізного віку (Сєдов 1970, с. 33). Отже, бондарихинські племена автоматично було віднесено до прибалтів (Артамонов 1972, с. 64; Рыбаков 1979, с. 162—164; Cimbutas 1965, р. 440,441).

Таку розбіжність у поглядах дослідників було зумовлено недостатньою джерельною базою. Тривалий час фахівцям не було відомо про існування в бондарихинській культурі поховальних пам'яток, що не давало змоги створити про неї достатньо повного уявлення. Лише після відкриття перших археологічних пам'яток такого типу та їх дослідження з фіксацією матеріаль-

них решток певних обрядових дій з'явилися нові можливості для з'ясування багатьох важливих питань. Насамперед це стосується реконструкції способу життя, господарської діяльності, духовної культури бондарихинських племен та етногенетичних процесів, що відбувалися на території Лівобережної Лісостепової України за доби пізньої бронзи. На сьогодні нам відомо про місцезнаходження 20 таких пам'яток, представлених ґрунтовими могильниками, поодинокими ґрунтовими та підкурґанними похованнями. На жаль, інформацію про них розміщено у різних збірниках, журналах та наукових звітах, тому вона не стала предметом спеціального узагальнювального дослідження. Зважаючи на ці обставини, зробимо стислий огляд найважливіших пам'яток бондарихинської культури.

Найпершу поховальну пам'ятку відкрив І.Ф. Левицький ще в 1946 р., тобто за 5 років до розкопок епонімного поселення в уроч. Бондариха. Тоді на розвіяних дюнах першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уда в пунктах II та XII біля залізничної станції Основа у Харкові він зафіксував кілька скупчень перепалених людських кісток разом із уламками посуду в невеликих ґрунтових ямках (Левицький 1946, с. 5, 19). На думку дослідника, це були рештки зруйнованих урнових трупоспалень на ґрунтовому могильнику. Автор статті дослідив усю колекцію кераміки з цієї пам'ятки, що зберігається у Харківському історичному музеї, і дійшов висновку, що вона дійсно належить бондарихинській культурі, але у похованнях стояли не урни, а лежали уламки від кількох різних посудин (Буйнов 1977, с. 214). Значно пізніше подібні рештки зруйнованих поховань із трупоспаленнями було зафіксовано В.К. Міхеєвим в уроч. Гомольшанські Дачі біля с. Суха Гомольша на Сіверському Дінці (Міхеєв 1985, с. 6) та О.Б. Супруненко в уроч. Замгар поблизу Мгарського монастиря на р. Сула (Білоусько, Супруненко 2004, с. 108).

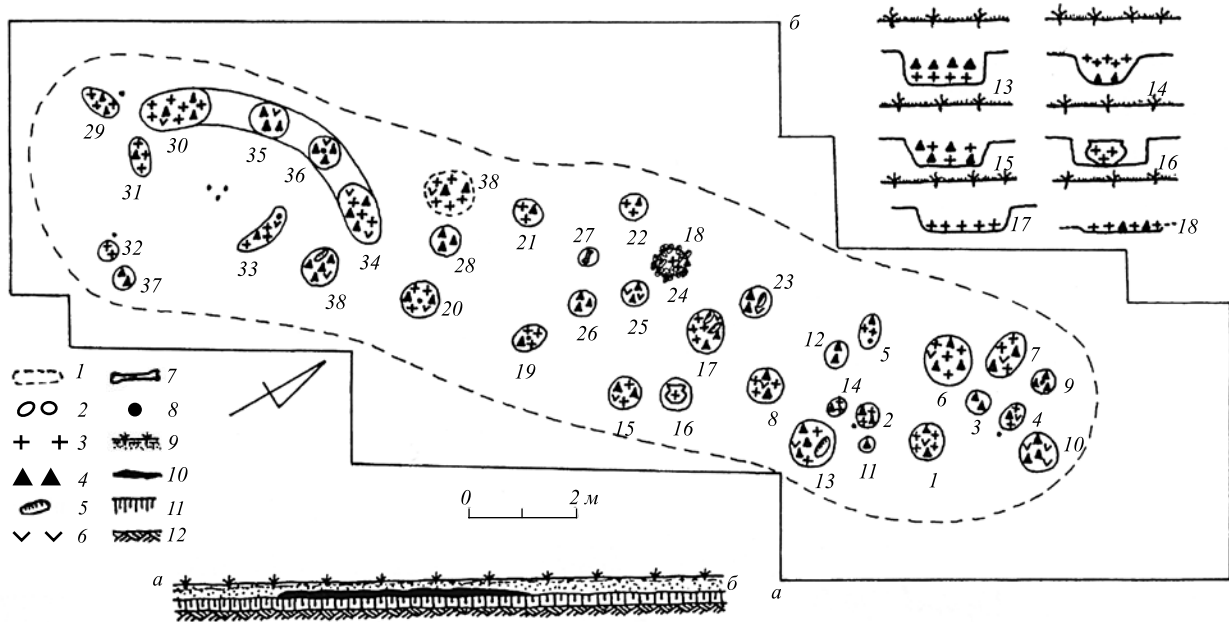


Рис. 1. План поховань першої групи могильника біля с. Тимчинки: 1 — контури могильника; 2 — могильні ями; 3 — кальциновані кістки; 4 — уламки посуду; 5 — зернотерка; 6 — вугілля; 7 — кістки тварин; 8 — обгорілі стовпчики; 9 — дерен та надувний пісок; 10 — прошарок піску з рештками поховального вогнища; 11 — поховальний ґрунт; 12 — материк; 13—18 — варіанти розміщення решток кремації

Повністю розкопаним вважається ґрунтовий могильник, розташований на околиці поселення бондарихинської культури біля с. Тимченки Зміївського р-ну Харківської обл. (Буйнов 1977, с. 208—216), що містить дві групи поховань, які займали мисоподібні виступи піщаного пагорбка, розділені невеликою лощиною завширшки 18 м. У першій із них було досліджено 38 поховань (24 з рештками кремації та 14 без них), які простяглися у напрямку з заходу на схід і займали площу розмірами 19,5 × 3—4 м (рис. 1). Відстань між цими похованнями не значна і переважно сягає 0,3—1,0 м. Пох. 30, 34—36 розміщено у спеціальній споруді у вигляді рову дугоподібної форми завдовжки 5 м, завширшки 0,6 м.

Поховальні ями у плані здебільшого були круглими діаметром від 0,3 до 0,8 м завглибшки 0,25—0,55 м від рівня поховального ґрунту. Вісім ям були овальними (розміри: 0,4—1,5 × 0,3—0,9 м, завглибшки близько 0,6 м). Їх орієнтовано по довгій вісі у таких напрямках: північ — південь (3), південний захід — південний схід (3), захід — схід (2). Рештки трьох трупоспалень (пох. 6, 7, 38) розміщувалися у заглибленнях до 0,05 м на рівні поховального ґрунту.

Випадків руйнувань одного поховання іншими не зафіксовано, що дає підстави говорити про наявність у давнину певних зовнішніх ознак могил. Це припущення підтверджується прошарком піску чорного кольору з рештками поховального вогнища над площею усього могильника, що міг утворитися внаслідок ерозії невеликих пагорбків, насипаних над похованнями. Інколи їх місцезна-

ходження додатково позначалося дерев'яними стовпчиками діаметром близько 0,15 м, вбитими поодиноці в дно ям або поруч із ними. Зафіксовано випадки закопування у центрі поховань голешок. Кінцівки таких обгорілих стовпчиків, що не відповідають поховальним ямам, виявлено і на площі могильника. Ймовірно, вони виконували роль певних ритуальних «символів», пов'язаних із поховальним обрядом.

Установлено, що кремацію здійснювали на стороні, а її рештки (кальциновані кістки, попіл, шматки спеченого піску) висипали в яму і лише в одному випадку — в посудину-урну (рис. 2, 17). Як правило, рештки трупоспалення лежали на дні поховальної ями і перекривалися фрагментами 2—6 посудин (рис. 2). У пох. 1 та 17 їх зафіксовано у верхній частині ями над закопаними уламками одного горщика, в пох. 8 разом із розбитим посудом вони заповнювали увесь об'єм могили.

Антропологічні дослідження\* вказують на те, що майже 35 % усіх поховань належали немовлятам та дітям віком 9—13 років. У решті могил виявлено рештки кремації дорослих людей. Інколи разом із небіжчиками спалювали лисиць або собак. У безінвентарному пох. 32 знайдено лише рештки цих тварин. Кількість людських кісток у похованнях коливається від 5—6 до 60—70 дрібних уламків. Ймовірно, в ямах та урні було поховано не весь прах, а лише його частину. Всі

\* Матеріал опрацьовано польським антропологом А. Маліновським.

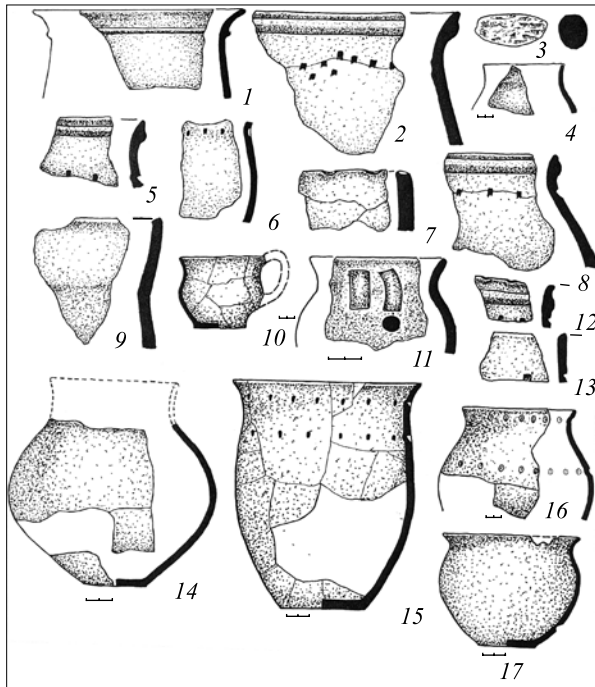


Рис. 2. Знахідки з поховань першої групи могильника біля с. Тимчинки

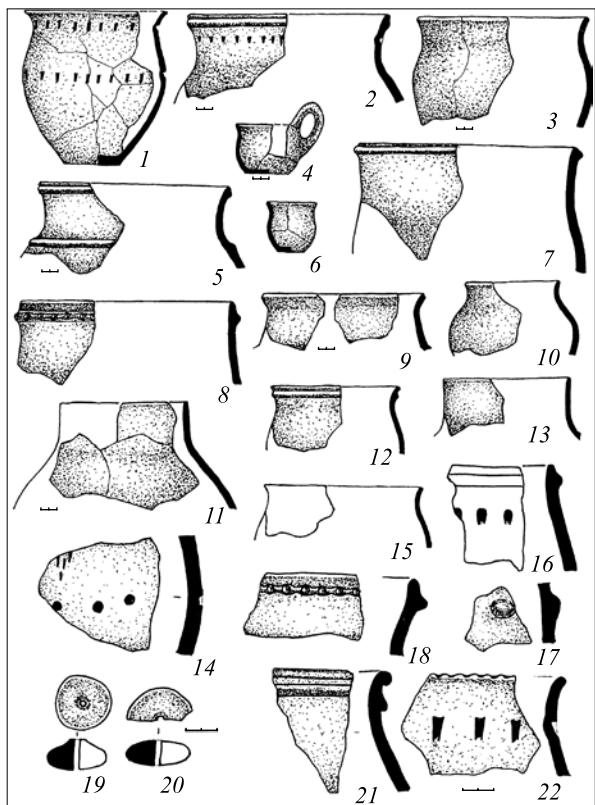


Рис. 3. Знахідки з поховань другої групи могильника біля с. Тимчинки

кістки дуже подрібнені, крихкі, мають гострі краї, інколи спечені й не очищені від дії поховального вогнища. Подібний вигляд кістки мають у разі zalивання перегорілого вогнища водою з

метою його швидшого охолодження (Никитина 1974, с. 60). Обпалені та потрошені на дрібні уламки кварцитові зернотерки, знайдені в 11 похованнях, підтверджують таке припущення. Такими уламками було вибрукувано весь верхній рівень ями пох. 18.

Крім поховань із рештками кремації, на площі цього могильника розкопано 14 ям без кальцинованих кісток, але з фрагментами посуду, зерно-терок, шматочками пісковіку та відщепами кременю. Питання щодо інтерпретації подібних ям остаточно не з'ясовано. Одні дослідники вважають їх похованнями особливого типу, інші — місцями офір або рештками тризни (Мельниковская 1967, с. 47—48; Махно, Шарафутдінова 1972, с. 73; Никитина 1974, с. 12, 13, 16, 19, 20, 48—49; Buck 1975, s. 139). На початковому етапі дослідження могильника біля с. Тимчинки автор статті пов'язував такі ями з виконанням певних ритуальних дій і умовно називав їх «рештками тризн». В окремих випадках вони могли бути кенотафами (Буйнов 1977, с. 211). Проте, зважаючи на те, що характер заповнення ям без трупоспалення та ям із рештками кремації повністю збігаються, включаючи наявність вкопаних головешок, їх необхідно віднести до категорії поховань особливого типу. З тризною пов'язується лише яма 39, де лежали подрібнені кістки свійських тварин без слідів дії вогню. У ній не виявлено попелу та деревного вугілля.

Поховальний інвентар цього могильника дуже бідний. Сподівання Б.М. Гракова на те, що з відкриттям бондарихинських поховань збільшиться кількість металевих виробів (зброї, знарядь праці, прикрас), не виправдалися (Граков 1977, с. 197). Характерною ознакою бондарихинського поховального обряду є те, що посудини (горщики, корчаги, кубки, черпаки), як правило, не клалися у поховання цілими — їх символізували лише окремі уламки. У пох. 13 і 14 знайдено одиничні фрагменти глиняних прясел. У пох. 2 лежали фрагменти звичайного горщика, уламок зернотерки, пошкоджений глиняний «блок» (рис. 2, 3) та верхня частина банки, виготовленої з обпеченої землі (рис. 2, 7).

Другу групу поховань було дуже пошкоджено оранкою, тому на цій ділянці у 56 м<sup>2</sup> знайдено велику кількість кальцинованих кісток, уламків посуду (рис. 3, 4, 5, 6, 8—11, 13, 17, 21—22), кварцитових зернотерок, два прясла (рис. 3, 19—20), глиняну модель коліщатка від возика. Частково збереглися лише 5 поховань, що за своїми параметрами майже нічим не відрізняються від могил попередньої групи. Лише у пох. 3 рештки кремації було накрито бондарихинським горщиком (рис. 3, 1), поставленим дотори дном.

Найближчим за всіма ознаками до охарактеризованої вище пам'ятки є ґрунтовий могильник

в уроч. Госпітальний Горб поблизу с. Залінінне Зачепилівського р-ну Харківської обл. (Ромашко 1983, с. 54—60). Тут розкопано 5 поховань, навколо яких на площі 40 м<sup>2</sup> у великій кількості знайдено фрагменти бондарихинського посуду, кальциновані кістки та вугілля — рештки зруйнованих оранкою інших поховальних комплексів. Три поховання належать до типу безурнових (ямних), а в двох інших рештки кремації було накрито горщиками, поставленими догори дном (рис. 4, 7).

Останній спосіб поховання праху виявлено на ґрунтових могильниках поблизу с. Марки під Полтавою (Білоусько, Супруненко 2004, с. 107) та в уроч. Велика Тополяха біля с. Черкаський Бишкін на Харківщині (Буйнов 1977, с. 273). Перший із них належить до раннього (малобудківського) періоду бондарихинської культури (рис. 4, 8—10), а другий (рис. 4, 14) можна пов'язати з пам'ятками передскіфського часу.

Невеликий ґрунтовий могильник із трьома безурновими похованнями, здійсненими за обрядом кремації, було розкопано під час дослідження багаточислового поселення в уроч. Горбанщина поблизу с. Тимченки. Навмисно розбитий посуд із цих поховань представлено уламками горщиків, орнаментованих горизонтальними рядами перлин (рис. 4, 11) та тичків, інколи у поєднанні з відбитками гребінцевого штампю. На їх зворотній поверхні часто помітні сліди від розчосів гребінкою (Берестнев 1997, с. 154, рис. 12—14), що властиво кераміці малобудківського типу.

Ще одне поховання решток трупоспалення досліджено на території неолітичного поселення Клешня Друга-4 (Супрун 1999, с. 70—71). Його було розміщено у ґрунтовій ямі овальної форми, поряд із якою зафіксовано тризну у вигляді скупчення уламків горщика (рис. 4, 15—19). Поховальний інвентар складався з кількох фрагментів однієї посудини (рис. 4, 18) та двох бронзових скроневих підвісок (рис. 4, 16—17).

Під час розкопок кургану зрубної культури біля с. Суха Гомольша з біритуальним обрядом поховань (інгумація та урнова кремація) на його північно-східному краю знайдено одне впускне поховання з трупоспаленням бондарихинської культури (Буйнов, Михеев 1989, с. 87—95), що мало вигляд купки кальцинованих кісток, накритих навмисне розбитим горщиком без кількох фрагментів (рис. 4, 12). На відстані 0,3 м, на одному статиграфічному рівні з ним, лежали уламки глибокої миски конічної форми (рис. 4, 13).

Майже повністю зруйнований глибокою оранкою ґрунтовий могильник було знайдено автором у 1981 р. на околиці поселення Рідний Край-1. Уціліло лише одне поховання, розташоване на відстані 11 м від крайнього житла, з ке-

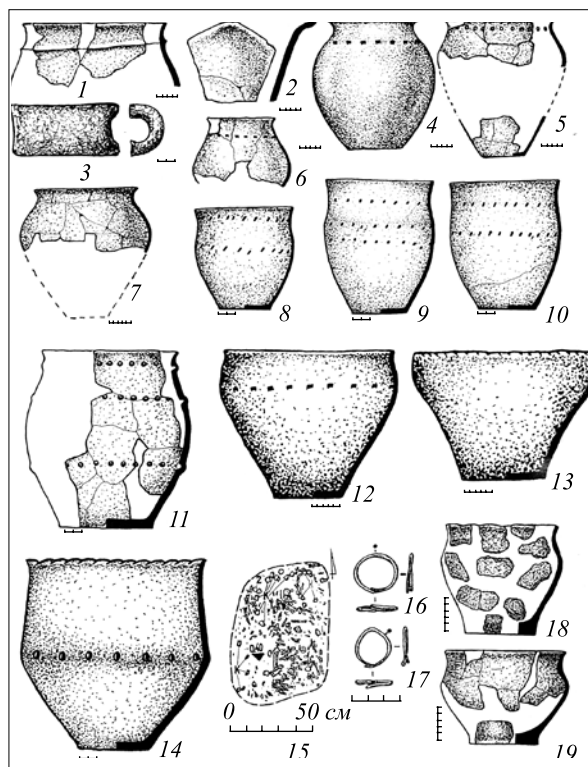


Рис. 4. Трупоспалення бондарихинської культури: 1—7 — уроч. Госпітальний Горб; 8—10 — с. Марки; 11 — уроч. Горбанщина; 12—13 — с. Суха Гомольша; 14 — уроч. Велика Тополяха; 15—19 — Клешня Друга-4

рамікою малобудківського типу. Рештки кремації разом із фрагментами битого посуду було зсипано у ямку діаметром та завглибшки 0,4 м. На рівні поховального ґрунту верхню частину ями було запечатано шматками слабообпеченої глини. Уламки кераміки дають змогу надійно датувати це поховання малобудківським етапом бондарихинської культури.

Сліди існування ґрунтового могильника з трупоспаленнями зафіксовано на краю городища бондарихинської культури біля с. Веселе на Харківщині (Буйнов, Дьяченко, Шрамко 1978, с. 304). Згідно зі стратиграфічними спостереженнями, до фінального періоду доби пізньої бронзи є підстави віднести й відоме поховання з рештками кремації дорослої людини та дитини в уроч. Бондариха (Телегин 1957, с. 131).

Інших прикладів виявлення поховальних пам'яток бондарихинської культури з рештками кремації автору поки що не відомо. Спробу О.С. Беляєва залучити до них поховання з трупоспаленням у кургані поблизу с. Миколаївка Волноваського р-ну Донецької обл. слід вважати невдалою (Беляєв 1984, с. 76). По-перше, воно розташоване у Надазов'ї, тобто далеко за межами бондарихинського ареалу. По-друге, конструкція його поховальної ями, розрахованої на зібгання трупопокладення, перекриття її масивною доломітовою брилою, повністю збігається з традиці-

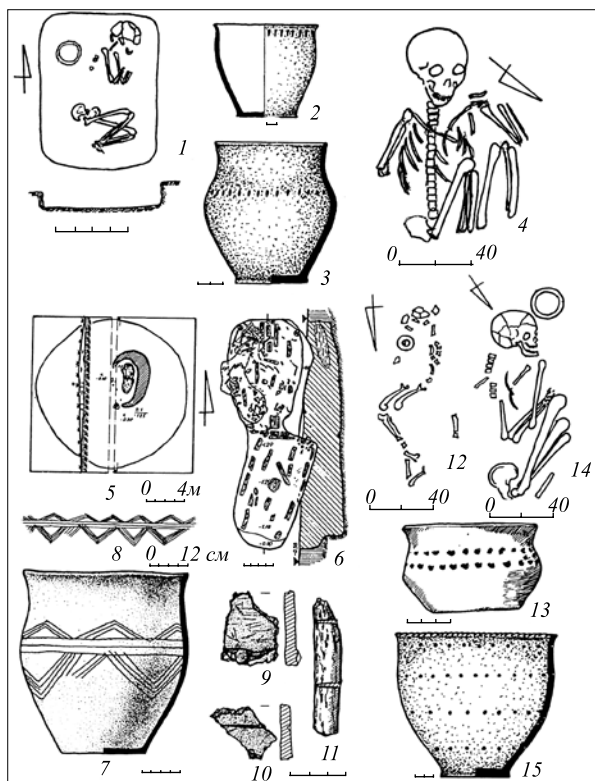


Рис. 5. Трупопокладення бондарихинської культури: 1—2 — с. Рідний Край; 3 — с. Вишневе; 4 — Оскіл-1; 5—11 — с. Карпусі; 12—13 — с. Чернеччина; 14—15 — с. Авдіївка

ями місцевих племен зрубної культурно-історичної спільності. Про це свідчить і типова за формою та орнаментациєю банкоподібна посудина, що походить із цього поховання.

В ареалі бондарихинської культури відомі й інші поховальні пам'ятки, але з трупопокладеннями. Стисло охарактеризуємо їх.

Поховання за обрядом інгумації у кургані 2 (основне) біля с. Карпусі Полтавського р-ну (Супруненко, Золотницький, Кулатова 1996, с. 42—46, 54—58). Могила має дві камери: вхідну (0,9 × 1,6 м) та поховальну (1,2 × 1,7 м). Усі елементи цієї поховальної конструкції дерев'яні (рис. 5, 5—6). За антропологічними визначеннями зруйнований кістяк належав чоловіку 45—50 років. Знайдений у могилі горщик мав тюльпаноподібну форму та залисковану зовнішню поверхню (рис. 5, 7—8). Його тулуб було прикрашено смугою відбитків зубчатого штампу у вигляді потрійної горизонтальної лінії, від якої вершинами вгору і вниз відходять рівносторонні трикутники з трьох та чотирьох ліній. В одному шарі насипу кургану виявлено рештки тризни — уламки посуду (рис. 5, 9, 10). Біля підніжжя курганного насипу знайдено залізний ніж (рис. 5, 11).

Впускне поховання з трупопокладенням поблизу с. Чернеччина Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл. (Беляев 1984, с. 76).

Контури ями не простежувалися. Кістяк дитини лежав у слабо зібганому положенні на правому боці, головою на південь (рис. 5, 12). Перед черепом стояла мисочка з підлощеною поверхнею та двома рядами дрібних ямок на плічках (рис. 5, 13).

Впускне пох. 2 в кургані 2 біля с. Авдіївка Лохвицького р-ну Полтавської обл. (Чередниченко 1985, с. 371; Воловик 1991, с. 17—18). Контури ями не простежувалися. Небіжчик лежав у сильно зібганому положенні на лівому боці з невеликим нахилом на живіт, орієнтований головою у південно-західному напрямку (рис. 5, 14). Перед черепом стояв горщик бондарихинської культури (рис. 5, 15).

У насипу кургану 1 поблизу с. Вишневе Лохвицького р-ну Полтавської обл. (Чередниченко 1985, с. 371) зафіксовано тазові кістки людини, поруч із якими стояв горщик, прикрашений горизонтальним рядом пальцево-нігтьових відбитків (рис. 5, 3).

Грунтове поховання за обрядом інгумації на околиці бондарихинського поселення біля с. Рідний Край Золочівського р-ну Харківської обл. (Буйнов 1999, с. 13) належало молодій жінці 18—20 років. Поховальна яма в плані мала прямокутну форму розмірами 0,85 × 0,6 × 0,5 м і була орієнтована за довгою віссю з півночі на південь. Кістяк лежав у зібганому положенні на лівому боці, орієнтований головою на північний схід, кисті рук перед обличчям. За спиною стояв горщик банкоподібної форми з горизонтальним рядом підтрикутних ямок під краєм вінця (рис. 5, 1—2).

Друге грунтове трупопокладення розкопано в культурному шарі бондарихинського поселення Оскіл-1 на Харківщині (Ильинская 1956, с. 19). Тут кістяк чоловіка 30—40 років лежав на глибині 1 м від рівня сучасної поверхні в сильно зібганому положенні з заворотом на лівий бік і орієнтований головою на південний захід. Поховальний інвентар відсутній, тому повної впевненості в належності цього поховання до бондарихинської культури у нас немає.

Наведені дані дають змогу зробити висновок про те, що в ареалі бондарихинської культури археологічно зафіксовано два різновиди поховань: кремація та інгумація. Домінуючим був обряд трупопалення. Cremaція здійснювалася на стороні, а прах висипався у ґрунтові ямки і здебільшого перекривався частиною або кількома частинами від однієї чи кількох навмисно розбитих посудин. Другий спосіб поховання решток кремації — під горщиком, перевернутим догори дном. Лише в одному випадку прах було висипано в навмисне пошкоджену посудину — урну. Дуже рідко рештки трупопалення розміщувалися вище від поховального інвентарю чи займали

увесь об'єм поховальної ями. Майже всі ґрунтові могильники з трупоспаленнями розташовано на околицях сусідніх із ними поселень. Самі поховання в давнину мали зовнішні ознаки у вигляді маленьких пагорбків та стовпчиків.

Жодного разу поряд із трупоспаленнями не зафіксовано поховань, здійснених за обрядом трупопокладення, появу яких у бондарихинському середовищі можна пояснити інфільтрацією іноетнічного компоненту та субстратним впливом.

Впускні поховання до насипу курганів можна пов'язати з інфільтрацією у середовище бондарихинських племен невеликої частини носіїв білозерської культури. В межах сучасної Полтавщини відкрито цілу групу поселень цієї культури, що існувала вздовж Дніпра та нижніх течій Орелі, Ворскли і Псла, а неподалік селищ Компанійці, Мале Ладижине та Кагамлик досліджено її впускні підкурганні поховання та один ґрунтовий могильник (Білоусько, Супруненко 2004, с. 107). Засвідчений тут поховальний обряд інгумації майже повністю збігається з тим, що було зафіксовано біля селищ Чернеччина, Веселе та Авдіївка. Ґрунтове поховання з Рідного Краю нагадує традиції племен пізньозрубної (Буйнов 1999, с. 6—16) та чорногорівської культури.

Зважаючи на ці пояснення щодо інгумаційних поховань із бондарихинським посудом, є підстави вважати обряд трупоспалення проявом ритуальної єдності та духовної спільності носіїв бондарихинської культури. Разом із іншими стабільними та стійкими етнічними компонентами культури він свідчить про наявність у бондарихинському середовищі певного генетичного «ядра» етносу.

За системою доказів найаргументованішою є гіпотеза В.А. Іллінської та С.С. Березанської щодо походження бондарихинської культури на основі пам'яток із керамікою мар'янівського типу. Додаткові свідчення цьому можна знайти й у поховальному обряді. Перший ґрунтовий могильник мар'янівської культури було відкрито в 1977 р. Середньодніпровською експедицією під керівництвом І.І. Артеменка біля с. Гірки Путивльського р-ну Сумської обл. (Артеменко, Загребельний, Ковалева 1978, с. 291). На площі розкопу (92 м<sup>2</sup>) зафіксовано своєрідний культурний шар (чорний гумусований пісок) завтовшки 0,3 м, у якому знайдено фрагменти посуду мар'янівського типу, кременеві та кварцитові скребки, пластини, нуклеуси, відщепи. Контури поховальних ям простежено на глибині 0,95 м від сучасної поверхні. В овальних у плані ямах, орієнтованих з півночі на південь, розмірами 2,8 × 1,4 м і 1,9 × 1,0 м завглибшки 1,35 і 0,85 м від нижнього рівня шару сучасного ґрунту виявлено дрібні кальциновані кістки (на дні), а в заповненні — кераміку мар'янівського типу та кременеві відщепи. Ця пам'ятка датується раннім

періодом розвитку мар'янівської культури. На пізньому етапі, коли у Дніпро-Донському лісостеповому межиріччі значно скоротилась чисельність населення зрубної спільності, сюди почали проникати носії мар'янівської культури, поселення якої з'являються у басейні Ворскли, Сіверського Дінця (Буйнов 2000, с. 4—12) та у Верхньому Подонні (Березанська 1982, с. 41; Мельников 2002, с. 112—119). Біля с. Червоний Шлях на Харківщині було розкопано поховання з трупоспаленням цієї культури (Буйнов 1992, с. 7).

У процес формування бондарихинської культури втручалися й інші етнокультурні утворення, наприклад носії маклашеївської культури, які мешкали наприкінці доби пізньої бронзи у Волзько-Камському регіоні (Колев 2000, с. 242—301). Їх невелика частина опинилась у Дніпро-Донському лісостеповому межиріччі, де під впливом ранньобондарихинського (малобудківського) населення вони утворили студеноцьку групу пам'яток (назва за поселенням Студенок-5) із кера-мікою особливого типу (Буйнов 2004, с. 14—15). Наразі відома лише одна поховальна пам'ятка цього новоутворення — ґрунтовий могильник біля с. Студенок (пункт № 6) на Сіверському Дінці. Тут розкопано 3 поховання з рештками кремації, одне з яких урнове, друге — накрите горщиком, поставленим догори дном, а третє — містило купку кальцинованих кісток, перекритих кількома уламками від однієї посудини. На площі могильника знайдено значну кількість фрагментів кераміки, що походять з інших зруйнованих поховань (Буйнов 1994, с. 8—9).

Суттєву різницю між бондарихинською та позняківською культурами помітно саме під час порівняння їх поховальних пам'яток. У позняківській культурі переважають курганні й ґрунтові поховання за обрядом трупопокладення (Бадер, Попова 1987, с. 132) (кремація трапляється дуже рідко). У найбільшому ґрунтовому могильнику Фефелів Бір під Рязанню з 74 поховань лише у 14 (19 %) було зафіксовано трупоспалення (Попова 1988, с. 101—137). Як і в бондарихинській культурі, кремація у позняківців здійснювалася на стороні, а прах висипався купкою на дно неглибоких ямок прямокутної або круглої в плані форми. Поряд із рештками кремації ставили цілі (!) посудини — одну або дві. У двох випадках скупчення кісток було накрите горщиками, поставленими догори дном. Отже, на цьому позняківському ґрунтовому могильнику повністю відсутній ритуал розбивання поховального посуду.

Це зауваження дуже суттєве. Вже давно доведено, що не загальний вигляд поховального обряду, а саме його деталі мають істотне значення під час визначення етнокультурної належності поховальних пам'яток (Никитина

1974, с. 81). Зважаючи на це, можна зробити важливий висновок: деталі бондарихинського поховального обряду докорінно відрізняються від поховальних традицій і обрядів, властивих тим археологічним культурам бронзової доби та раннього залізного віку, фінно-угорська належність яких не викликає жодних сумнівів. Навпаки, вони мають багато спільного з типами поховального ритуалу, притаманними культурам прабалтійської етнічної атрибуції (лебе-дівська, юхнівська і мілоградська) або балто-слов'янській етнічній спільності, що сформувалася наприкінці доби бронзи на півночі України (Отрошенко, Моця 1989, с. 24; Буйнов 2004, с. 145—157). Етнічна спорідненість племен бондарихинської культури з давніми індоєвропейськими народами виявляється насамперед у звичаї класти до могил не цілі, а пошкоджені посудини або її частини. Як зазначав В.В. Іванов, побиття посуду є однією із ланок ланцюжку елементів загально-індоєвропейського поховального обряду (Іванов 1990, с. 7). О.М. Мельниковська та С.С. Березанська наголошували, що поруч із рештками кремації у могильниках мілоградської та лебедівської культур завжди було багато фрагментів кераміки від розбитих під час кремації або тризни посудин (Мельниковская 1967, с. 45—46; Березанская 1976, с. 202). Поховальні пам'ятки юхнівської культури ще мало досліджені. Проте заслуговує на увагу той факт, що на юхнівському городищі біля с. Кудлаївка знайдено ґрунтове поховання з

трупоспаленням, деталі якого повністю відповідають бондарихинським, лебедівським та мілоградським традиціям (Мельниковская 1970, с. 50—51). У пізніший час цей ритуал спостерігається у латгальських та ятвязьких могильниках (Седов 1970, с. 168), а в Білорусі він зберігся до ХІХ ст. (Мельниковская 1967, с. 46). Латиські етнографи записали повір'я, згідно з яким під час поховання на могилі необхідно було розбити глиняний посуд, тому що в загробному житті знадобиться лише побитий посуд (Седов 1970, с. 168).

Окремо зауважимо, що на території Лівобережної Лісостепової України з початком раннього залізного віку відбулася повна зміна місцевого етнічного середовища. Культурні традиції бондарихинських племен, зокрема й обряд кремації, знайшли своє продовження не в скіфоподібних пам'ятках посульсько-донецького типу, а в юхнівській культурі.

Таким чином, на підставі аналізу матеріалів поховальних пам'яток бондарихинської культури було отримано додаткові докази на користь гіпотези про їх генетичний зв'язок із мар'янівською культурою. Разом із тим вони ставлять під сумнів висновок деяких археологів щодо фінно-угорської етнічної атрибуції бондарихинських племен. На думку автора, вони належали до балто-слов'янської етнічної спільності або тільки до прабалтів. Останнє припущення здається більш імовірним (Буйнов 2004, с. 19—20).

- Алихова А.Е.* Некоторые древние городища Мордовской АССР // Из древней и средневековой истории мордовского народа. Археологический сборник. — Саранск, 1959. — Т. 2. — С. 98—111.
- Артамонов М.И.* Скифское царство // СА. — 1972. — № 3. — С. 56—66.
- Артеменко И.И., Загребельный А.Н., Ковалева Л.Г.* Работы Среднеднепровской экспедиции // АО. — 1977. — М., 1978. — С. 291.
- Бадер О.Н., Попова Т.Б.* Приказанская культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987. — С. 139—135.
- Березанская С.С.* Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1982.
- Берестнев С.И.* Исследования многослойного поселения на р. Мже // Древности. — Харьков, 1996. — С. 153—154.
- Беляев О.С.* Нові дані про бондарихинську культуру // Археологія. — 1984. — Вип. 46. — С. 73—80.
- Білоусько О.А., Супруненко О.Б.* Давня історія Полтавщини ХХ тисячоліття до н. е. — V століття. — Полтава, 2004.
- Буйнов Ю.В.* О погребальном обряде племен бондарихинской культуры // СА. — 1977. — № 4. — С. 208—215.
- Буйнов Ю.В.* О культурно-хронологической принадлежности памятников малобудковского типа эпохи бронзы // Древности. — Харьков, 1994. — С. 6—14.
- Буйнов Ю.В.* Об этнокультурных взаимосвязях племен бондарихинской и срубной культур // Вісник Харк. держ. ун-ту. — 1999. — Вип. 31. — С. 6—16.
- Буйнов Ю.В.* Пам'ятки мар'янівської культури в Лівобережній Лісостеповій Україні // Вісник Харк. нац. ун-ту. — 2000. — Вип. 32. — С. 4—12.
- Буйнов Ю.В.* Бондарихинская и лебедовская культуры: проблема этнических связей // Вісн. Харк. нац. ун-ту. — 2004. — Вип. 36. — С. 145—158.
- Буйнов Ю.В.* Древнебалтийские гидронимы на территории Левобережной Лесостепной Украины и их археологическая интерпретация // Проблемы истории и археологии Украины. Матеріали наук. конф. — Харків, 2004. — С. 19—20.
- Буйнов Ю.В., Дьяченко А.Г., Шрамко Б.А.* Работы на новостройках Харьковской области // АО. — 1977. — М., 1978. — С. 303—304.

- Буйнов Ю.В., Михеев В.К. Курган срубной культуры у с. Сухая Гомольша на Харьковщине // Вестн. Харьков. ун-та. — 1989. — Вып. 23. — С. 87—95.
- Воловик С.І. Пам'ятки малобудківського етапу бондарихинської культури у басейні Ворскли // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава, 1991. — С. 15—22.
- Воловик С.І. Бондарихинская культура (проблема происхождения): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1996.
- Граков Б.Н. Ранний железный век (культуры Западной и Юго-Восточной Европы). — М., 1977.
- Иванов В.В. Реконструкция структуры символики и семантики погребального обряда // Исследования в области балто-славянской древней культуры. Погребальный обряд. — М., 1990. — С. 6—10.
- Ильинская В.А. Отчет о раскопках поселения бондарихинской культуры у с. Оскол Боровского района Харьковской области в 1956 г. — К., 1956. — НА ИА НАН України. — Ф. е. № 2588.
- Ильинская В.А. Бондарихинская культура бронзового века // СА. — 1961. — № 1. — С. 26—45.
- Колев Ю.И. Заключительный этап эпохи бронзы в Поволжье // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век. — Самара, 2000. — С. 242—301.
- Левицький І.Ф. Археологічні дослідження на території м. Харкова та в його околицях в 1946 р. (короткий звіт). — Харків, 1946.
- Махно Є.В., Шарафутдінова І.М. Могильник епохи пізньої бронзи поблизу хутора Компанійці на Дніпрі // Археологія. — 1972. — № 6. — С. 70—81.
- Мельников Е.Н. Материалы финала эпохи бронзы с территории Верхнего Подонья // Археологические памятники Восточной Европы. — Воронеж, 2002. — С. 112—113.
- Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — М., 1967.
- Мельниковская О.Н. Первые сведения о погребальном обряде у племен юхновской культуры // Древние славяне и их соседи. — М., 1970. — С. 50—54.
- Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Никитина Г.Ф. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тыс. до н. э. // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — М., 1974. — С. 3—102.
- Отроценко В.В., Моця О.П. Обряд кремации у стародавнього населення території України (V тис. до н. е. — I тис. н. е.) // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 20—31.
- Попова Т.Б. Грунтовый могильник поздняковской культуры под Рязанью // Наследие В.А. Городцова и проблемы современной археологии. — М., 1988. — С. 101—137.
- Розенфельдт И.Г. Северный мыс городища Старая Рязань // Археология Рязанской земли. — М., 1974. — С. 93—115.
- Ромашко В.А. Поселение и могильник начала I тыс. до н. э. у с. Залинейное на Харьковщине // Древности степного Поднепровья III — I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1983. — С. 52—58.
- Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. — М., 1979.
- Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — М., 1970.
- Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Кургани біля с. Карпусі під Полтавою. — Полтава, 1996.
- Телегин Д.Я. Находки раннеславянского времени на Северном Донце // КСИИМК. — 1967. — Вып. 6. — С. 129—132.
- Фоломеев Б.А., Александровский А.Л., Гласко М.П., Гуман М.А. Климентовская стоянка (к вопросу о хозяйственной деятельности человека и развитии природной обстановки в долине Средней Оки) // Наследие В.А. Городцова и проблемы современной археологии. — М., 1988.
- Buck D.-W. Sidlung und Graberfeld der Lausitzer Kultur von Neuendorf, Kr. Cottbus-Land // AuF. — 1975. — Bd. 20, Ht. 3. — S. 34—41.
- Gimbutas M. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. — Paris; London, 1965.

Одержано 07.06.2005

Ю.В. Буйнов

#### ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ И ОБРЯД ПЛЕМЕН БОНДАРИХИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В ареале бондарихинской культуры зафиксированы два вида погребений: кремация и ингумация. Доминирующим был обряд трупосожжения. Подкурганные впускные погребения по обряду ингумации свидетельствуют об инфильтрации в бондарихинскую среду носителей белозерской культуры. Грунтовые могильники с погребениями, совершенными по обряду кремации, и его детали указывают на принадлежность носителей бондарихинской культуры к прабалтской этнической общности.



BURIAL MONUMENTS AND FUNERARY RITES  
OF THE TRIBES OF THE BONDARYKHYNKA CULTURE

Two types of burials were archaeologically registered on the area of Bondarykhynka culture: cremation and inhumation. Cremation dominated. Secondary inhumation burials under tumuli are an evidence of infiltration of the bearers of the Bilozerska culture into the Bondarykhynka habitat. Burial grounds with cremations, and their peculiarities indicate belonging of the bearers of the Bondarykhynka culture to the Pre-Baltic ethnic community.

О.О. Пукліна, М.Ю. Трейстер

БРОНЗОВА ГІДРІЯ ЗІ ЗБІРКИ  
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ\*

*Статтю присвячено дослідженню ручок бронзової гідрії зі збірки Національного музею історії України. На основі аналізу аналогічних виробів висунуто гіпотезу про належність фрагментованої бронзової гідрії до раних варіантів гідрії «групи Патр».*

У колекції Національного музею історії України зберігаються фрагменти бронзової гідрії, досі не відомої дослідникам. Дані про місце знахідки та час її надходження до музею відсутні. Втім, якщо припустити, що фрагментована гідрія потрапила до музею ще в дореволюційний період, її походження певною мірою можна пов'язати з розкопками скіфських курганів. Проте достовірних відомостей щодо походження цієї бронзової посудини в музейній документації немає. Не згадувалася гідрія і в публікаціях приватних колекцій старожитностей дореволюційної України.

Опис фрагментів бронзової гідрії.

1. Ручка горизонтальна, відлита за восковою моделлю, з атташами у вигляді ажурної пальмети, що виростає з листка аканфу. На внутрішньому боці одного з атташів простежуються фрагменти стінки посудини. У завитках основи атташей по два отвори, в яких збереглися бронзові, округлі в перетині штифти, за допомогою яких ручки було приклепано до тулуба гідрії. Внутрішній бік напівкруглої у перетині ручки гладенький, зовнішній — із чотирма повздовжніми ребрами-валиками. З країв ручки, вздовж вертикального ряду з п'яти шишечок — поперечні пояски-валики та по три ова між повздовжніми поясками. Всередині ручка пустотіла, час-

тково заповнена свинцем, товщина ручки — 0,35 см, довжина — 22,9 см, висота — 2,2 см, ширина — 1,8 см. Атташ: ширина основи — 6,4 см, довжина з ручкою — 9,05 см, товщина — 0,45 см. Інв. № Б-8655 (рис. 1, 2; 3, 4, 1—3, 6).

2. Аналогічна ручка, але без решток стінки з внутрішнього боку атташа. На одному з атташів із внутрішнього боку глибоко прокреслено «лямбду» заввишки близько 3 мм (рис. 4, 4—5). Довжина — 22,7 см, довжина атташів із ручками — 8,9 і 9,2 см, ширина — 6,3—6,4 см, товщина — 0,33—0,5 см. Інв. № Б-8657 (рис. 8).

3. Ручка вертикальна, відлита за восковою моделлю, всередині залита свинцем. Відлита разом із вертикальним фігурним атташем у вигляді подовженої пластини, плавно вигнутої у нижній частині, з прямокутним виступом у середній частині зверху та двома лев'ячими голівками у високому рельєфі з країв. Верхня повершня атташа пласка, гладенька. Прямокутний вис-туп у центрі прикрашено вертикально розташованим рельєфним трілисником, що виростає із нижньої частини 9-пелюсткової рельєфної пальмети, яка прикрашає верхню частину ручки (основою вгору). Нижню частину ручки оздоблено чотирма вертикальними валиками, нижче — горизонтальним пояском із п'яти кульок у високому рельєфі. З внутрішнього боку посудини ручка гладенька. На верхньому атташі з боків від пальмети розміщено по одному округлому отвору зі штифтами, на яких ручка кріпилася до тулуба посудини. Кінці штифтів із внутрішнього боку розплющені й утворюють

\* Опис гідрії виконаний спільно, атрибуція — М.Ю. Трейстером, рисунки — М. О. Стрельник, фотографії — М.Ю. Трейстера.